

## MUSIQA DARSLARIDA MAQOM ASHULALARINI O'RGANISH USULLARI

*Medetbaeva Gulnara Qidirbayevna*

*Qoraqalpog'iston Respublikasi Qorao'zak tumani*

*9- umumiy o'rta ta'lim maktabining Musiqa fani o'qituvchisi*

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada o'zbek musiqa madaniyati qadimiy va boy merosga ega. Uning mazmunida xalqimizning milliy ruhiyati, oliy insoniy fazilatlari, badiiy ma'naviyati, istiklol uchun kurashi xamda orzu umidlari in'ikos etiladi. Bu buyuk ma'naviyatimiz yosh avlodning madaniyati va milliy tafakkurini shakllantirishda benazir vositadir. Milliy musiqa merosimizni tashkil etuvchi kasbiy janrlar tarkibi asosan quyidagilardan iborat: ashula, yalla (shaklan rivojlangan, bastakorlik ijodiga oid namunalari), katta ashula, suvora, kuy, maqom, doston haqida.

**Kalit so'zlar:** Suvoriy, tanovor, Garduni Buzruk", "Garduni Rost", "Garduni navo", "Garduni Dgoh", shashmaqom.

**Kirish :** O'zbek milliy ashulachiligining shartli xususiyatlaridan biri shundaki, uning shakl va navlari, toifa va uslubiy ko'rinishlari xilmaxildir. Ashulaning eng oddiy xalqchil, misollari qo'shiq janriga biroz yaqin deyish mumkin. Ammo qo'shiqqa nisbatan ashulaning sof musiqiy ko'lami ancha keng. SHu bois ashulada musiqiy matnning rivojlanishi ham davomliroq bo'lib, baland avji borligi bilan sezilarli darajada farqlanadi. Bunday toifadagi asl namunalari san'atkorlar orasida ko'proq "xalq ashula" si deb yuritiladi. Ana shunday xalq ashulalarining eng mashhurlaridan biri, shubhasiz, "Tanovor" dir. U tamomila ayollar ijodkorligi va ijrochiligiga manusb bo'lib, Farg'ona vodiysi – Toshkentda ayniqsa katta o'rin tutadi. Hozirda bu ashulaning bastakorlar tomonidan qayta ishlangan, moslashtirilgan, yoki shu yo'lda yangidan yaratilgan o'ndan ortiq turlicha namunalari ma'lum va mashhurdir "Tanovor", "Farg'ona Tanovori". "Qo'qon Tanovori", "Adolat Tanovori", "Yovvoyi Tanovor", "Tanovor 1", "Tanovor 2", "Tanovor 3", "Yangi Tanovor", "O'yin tanovori" va boshqalar shular jumlasidan hisoblanadi. Ashula janrining ko'p uchraydigan yana bir ko'irinishi asosan uzoq – yaqin o'tmish davrlar bastakorlik ijodiyotiga molikdir. Bunday ashulalar shaklan va mazmunan yanada murakkabroq va mukammalroq bo'lib, mumtoz milliy musiqamizning salmoqli qismini tashkil etadi. Uning kattagina qismi ustoz ko'rgan san'atkorlar –xonada va hofizlar ijro bisotidan asosiy o'rinni egallaydi. Masalan, "Ko'cha bog'i 1, 2", "Karimqulbegi", "Abdurahmonbegi", "Girya 1,2" yoki Xoji Abdulaziz Rasulovning "Guluzorim", "Bebokcha", To'xtasin Jalilovning "Ishq seli", "Gulistonim mening", Yunus Rajabiyning "Ra'nolanmasun", Doni Zokirovning "Ey sabo", Saidjon Kalonov "Topmadim", Faxriddin Sodiqovning "Go'zal", Orifxon Xotamovning "Qoshi

yosinmu deyin”, Xolxo‘ja To‘xtasinovning “Aylagach” va boshqalar shu jumlagi kiradi. Kasbiy musiqa merosimizni tashkil etgan badiiy barkamol sifatlari bilan ta’riflanuvchi ashulalar qatorida mazkur namunalar alohida asar sifatida, ko‘proq u yoki bu maqom ashulalari yoki maqom ashula yo‘llari deb yuritish ma’qulroq “Samarqand ushshog‘i”, “Bayoti SHeroziy”, “Toshkent Irog‘i”, “Yovvoyi CHorgoh” kabilar yorqin misol bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Hozirgi zamon o‘zbek bastakorlik, shuningdek kompozitorlik ijodkorligida qo‘shiq ila ashula janri muhim ahamiyat kasb etib, shaklan, mazmunan va usluban yanada boyitilmoqda. O‘zbek milliy – an’anaviy ashulachiligi deganda keng ma’noda katta ashula nomli janr ham nazarda tutiladi, albatta. Biroq hisobga olmoq lozimki, mazkur janrning ayni musiqiy qonuniyatlari, uslubiy ko‘rsatgichlari hamda ijrochilik me’yorlari ashulaga nisbatan o‘zgachadir. Darhaqiqat, katta ashula o‘zbek bastakorlik ijodiyotining noyob, benazir mahsullaridan biridir. U kasbiy, ustozona musiqiy merosimiz qatlamiga mansub bo‘lib, asosan Farg‘ona vodiysi –Toshkent maalliy uslubining yorqin va benazir belgilarini o‘zida mujassamlashtirgan. Katta ashulada qamrab olinuvchi tovushlar ko‘lami nihoyatda keng. Uning musiqiy tili usulsiz, ya’ni badihago‘ligi, ichki tuzilishi murakkabligi, ijro etilish rusumlari esa tanholigi bilan alohida ajralib turadi. Asl katta ashula asosan ikki, ba’zida uch nafar xonandaning hamnafasligida, hech qanday cholg‘u jo‘rligisiz ijro etiladi. Katta ashulachilar odatda bir qo‘lida likobchani ushlagan holda goho navbatma – navbat, goho birgalikda baland pardalarga intilib kuchli va ta’sirchan xonish qilishadi. Asrning she’riy matni sifatida o‘zbek shoirlarining ishqiy falsafiy, lirik nasihatovuz, ba’zida diniy – falsafiy mazmundagi g‘azallari qo‘llaniladi. SHunini e’tiborga sazovorki, XX asr mobaynida bir qator hozirgi zamon o‘zbek shoirlarining turli mazmundagi she’rlarini ham jalb qilish amaliyoti paydo bo‘ldi. Maqomda bo‘lgani singari, katta ashulada ham hofizlikning ustoz – shogirdlik an’ansi yetakchilik qiladi. Uning ko‘plab ajoyib mumtoz namunalari hofiz – san’atkorlar ijrochiligi orqali bizgacha yetib kelgan. Asosan XX asrning ikkinchi yarmida bastakor – hofizlar tomonidan qayta ishlangan, bir qancha katta ashulalarning ovoz, biror cholg‘u yoki ansambl’ jo‘rligi uchun moslashtirilgan namunalarini, shuningdek, katta ovozga ega ayrim ayol – san’atkorlar ijrochiligida o‘rin tutishini ham qayd qilishimiz mumkin. SHuni ham ta’kidlash kerakki, katta ashula o‘zbek musiqa merosidagi ko‘plab ashula va cholg‘u asarlarga, xususan uslubiy jihatdan sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatgan. Jumladan, “yovvoy maqom” yoki “patnisaki maqom”, “surnay maqom yo‘llari” deb nomlanuvchi o‘ziga xos “birikmali” janr ko‘rinishlari bu ijodiy jarayonning eng salohiyatli samarasidir. O‘z navbatida katta ashula negizida usulli, cholg‘u jo‘rligi mavjud bo‘lgan mumtoz ashula yo‘llari ta’siri ostida yaratilgan barkamol asarlar kam emas. O‘zbekistonning bir necha avlod bastakorlari, kompozitorlari ham katta ashulaning noyob musiqali vositalaridan, nodir ijro xususiyatlaridan o‘zining yangidan – yangi ashula va cholg‘u asarlarida unumli

foydalanishganiga guvoh bo‘lamiz. Aytim janrlardan yana bir noyob ko‘rinishi asosan Xorazm vohasiga xos bo‘lib, suvora nomi bilan ma‘lum va mashhurdir. Bu atamaning kelib chiqishi “suvoriy”, ya’ni “otliq”, “chavandoz” ma’nosini bildiruvchi so‘z bilan bog‘liq. Suvora o‘zbek bastakorligiga mansub boshqa ashula yo‘llari singari mumtoz she‘riyat bilan bog‘liq holda rivoj topib kelgan. Bunda Lutfiy, Navoiy, Fuzuliy, Mashrab, Ogahiy, Muqimiy, Furqat singari shoirlarning g‘azallari katta o‘rin tutadi. Suvora shaklan va usluban ko‘pro maqom ashulasi turiga tutashib ketgan. Har holda ularning barqaror doira usuli davomli va baland avjlari, muazzam umummusiqiy uslubiy tabiati turkumli shaklning qo‘llanilishi bundan yaqqol dalolat beradi. Xorazm maqomlarining manzum (aytim) bo‘limi tarkibida suvora sho‘‘balari ham uchraydi. SHashmaqom ya’ni olti maqom majmuasi XVIII asrning birinchi yarmida Buxoroda (saroy sharoitlarida) maqomdan ustozlar ijodiy faoliyatida uzil-kesil shakllangan. Ushbu muhtasham fikrni “Buzruk”, “Rost”, “Navo”, “Dugoh”, “Segoh” va “Iroq” nomli maqomlar tashkil etadi. Ularning negizida asosan parda tuzilishi (lad, tuzuk) vazn hamda shakl qonuniyatlari birligi yotadi. Mazkur maqomlarning har birida avvalo muayyan ruhiy holat u bilan bog‘liq g‘oya, mavzu va mazmun mumtoz darajada ifoda etilgan. Ilmiy nazariy jihatdan esa maqomning mezonlari pardalar uyushmasi, uning zaminida bitilgan kuy ohanglar vobastligi vazn usul tartibi bilan belgilanadi.

Maqom nomlarining asosiy lug‘aviy ma’nolari quyidagicha:

1. “Buzruk” – katta, ulug‘
2. “Rost” – to‘g‘ri, haqqoniy
3. “Navo” – ohang, kuy
4. “Dugoh” – ikki parda, 2-parda
5. “Segoh” – uch parda yoki 3 -parda
6. “Iroq” – mamlakat nomi Ushbu muazzam turkumga o‘z vaqtida mumtoz musiqa merosimizning alloma – tadqiqotlaridan san’atshunoslik fanlari doktori, Ishoq Rajabov, javob tomonidan: “SHashmaqom” olti turi pardalirag moslab olingan va oltixil ladga asoslangan kuy va ashulalar yig‘indisidan iborat deb qisqa va lo‘nda ta’rif berilgan Buxoro olti maqomning har biri ikkita katta hajmli murakkab ichki tuzilmasi bo‘limlaridan iborat. Bulardan birinchisi “Mushkilot” deb ataluvchi sof cholg‘u bo‘lishi hisoblansa, ikkinchisi - “Nasr” deyiluvchi ashula (aytim) bo‘lishidir. SHashmaqomning “Mushkilot” bo‘lishi “Mushkilot” (lug‘aviy ma’nosi “qiyinchiliklar, og‘irliklar”) deb ataluvchi maqomning birinchi bo‘limida shu maqomga mansub barcha cholg‘u kuylar o‘rin olgan. Ular qator yirik hajmli hamda 46 ta shaklan tugal kuy namunalari mavjuddir. Jumladan: Buzruk va rostda 7 tadan Navo va Segohda 8 tadan, Dugohda 10 ta, Iroqda 6 ta, cholg‘u asarlar o‘zaro taqsimlangan CHolg‘u qismlarning to‘liq nomlanishidan shu narsa ayon bo‘ldiki, ularning bir qanchasi barqaror bo‘lib, deyarli hamma maqomlarda uchraydi. Bulardan tasnif, terje’, gardun, muxammas va saqil degan nomlar bilan yuritiladi. Tasnif so‘zi “sinflashgan”,



tabaqalashgan, yaratilgan kabi ma'nolarni birlidiradi. Ushbu qism mushkilot bo'limida nainki asosiylardan birinchisi, balki har bir maqomning bosh cholg'u qismi vazifasini o'taydi. SHashmaqom majmuasidan jami 6ta tasnif mavjud. Bular "Tasnifi Buzruk", "Tasnifi Rost", "Tasnifi Navo", "Tasnifi dugoh", "Tasnifi segoh" va "Tasnifi iroq" lardir. Barchalarning parda tuzilmalari hamda kuy mavzulari boshqa – boshqa bo'lsa – da doyra

"Таснифи Бузрук"



usuli zarblari deyarli bir qolipda. SHu bois uning shakli musiqachilari orasida ko'proq "tasnifi usuli" deb yuritiladi. Tarje' so'zi (ab'zan "tarji" deb ham yuritiladi.) mushkilot bo'limining ikkinchi asosiy qismidir. Uning lug'aviy ma'nosi "qaytarish", "Naqorot", qismga bunday nom berilishi bejiz emas ekan. Zero, unda yangi vazn va o'sha mayin doyra usuli joriy etilmagan holda, avvalgi tasnif usulidan takroran foydalaniladi. Biroq bosh qismga qiyoslanganda tarjimalarning mantiqiy davomi topilib rivojlanishning ichki shakli va uslubi boshqa qismlardan bir muncha farq qiladi, umumijroviy sur'at ham hiyla jonliroqdir. SHashmaqomda tarji qismlardan bir muncha farq qiladi, faqat Rost maqomida uchraydi. Demak, majmua tarkibida beshta bunday nomdan asarlar mavjud. Ular to'liq holda "Tarjei Buzruk", "Tarjei Dugoh", "Tarjei Segoh" va "Tarjei Iroq" deb yuritiladi. Gardun so'zining lug'aviy ma'nosi - "osmon", "falak", "aylana". U maqom mushkilotning uchinchi asosiy qismi sifatida o'ziga xos vazn va doyra usuliga ega. Bu usul tasnifnikidan hiyla murakkab va davomliroq bo'lib, ildam suratda ijro etiladi. An'anaviy iboralarda uning o'qitilishi "baka, bak, bak, baka bum, bak ist bum". Gardun qismi faqat iroq maqomida uchraydi. Demak, shashmaqom tarkibida jami beshta gardun namunasi bor. Bular: "Garduni Buzruk", "Garduni Rost", "Garduni navo", "Garduni Dgoh", va "Garduni segoh" lardir. Tasnif va tarjelar kabi gardun namunalari ham bir-biridan parda tuzilmasi, kuy mavzui, uning rivoji bilan o'zaro farq qiladi. Musiqiy vazni va doyra usuli ular bir xildir. Muxammas so'zining lug'aviy ma'nosi "bilmas", "beshlangan". Mushkilot bo'limida u asosiy qismlardan to'rtinchisidir. Muxammasning farqli belgisi bo'lmish o'ziga xos musiqiy vazni, unga mos keluvchi doyra usuli hajman katta va juda murakkablardan hisoblanadi. Bunday asarlarning kuy va usul mutansoibligi ancha murakkab bo'lib, sozanda uchun muayyan qiyinchiliklarni tug'diradi. Ammo, shunga qaramay o'tmishda muxammas eng mashhur cholg'u maqom yo'llaridan sanalgan ekan. Zero SHashmaqomda ularning umumiy soni boshqalarga nisbatan ko'p – jami 16 ta jonli namunalardan iborat. Har bir

maqomning mushkilot bo‘limida tarkibli qismlarning navbatma – navbat kelishida muxammaslarning umumiy soni ikkitadan to‘rttagacha yetishishi mumkin. Saqil so‘zining lug‘aviy ma‘nosi - “og‘ir” qiyin. CHolg‘u bo‘limning asosiy qismlardan yakunlovchisiga shunday nom bejiz berilmagan bo‘lsa kerak. Buning sabablaridan biri hajmi jihatdan eng katta va o‘ta murakkab doyra usuliga va unga monand kuy mavzusiga egaligida. Bu usul zamonaviy nota yozuvida 20-24 taktni hosil qiladi. Buxoro SHashmaqomi mushkilotlarida saqillar ham juda xuddi muxammas kabi, bir nechta, aniqrog‘i muayyan maqom tarkibida har xil mavzuli uchta namunagacha oldinma-ketin o‘rin tutgan bo‘lishi mumkin. Olti maqomining cholg‘u bo‘limlari tarkibida bulardan tashqari bir necha butkul o‘ziga xos betakror qismlar uchraydi. SHu boisdan ularni noasosiy deb atash mumkin. Bular jumladan, Navo maqomida, “Nag‘mai Orazi Navo”, “Dugohda” “Peshravi Navo”, “Segohda” “Xavfi Segohlar”dir. Muzkur qismlarning usul ko‘rinishag nazar ekanmiz birgina “Samoj dugoh”da noyob doyra zarblariga duch kelamiz. Qolgan barcha asarlar ravon taraluvchi tasnif usuli asosida bastalangan Cholg‘u qismlarning ikki shakli asosan cholg‘u qismlarining ikki shakli “xona” va “bozgo‘y” nomli tuzilmalarning tartibli almashinuvchisi natijasida barpo etiladi. “Bozgo‘y” so‘zining lug‘aviy ma‘nosi “Qayta aytish”dir. U sof cholg‘u musiqasiga xos bo‘lgan kuyning rivojlanishi jarayonidagi muayyan takroriy tuzilmasi, ya‘ni naqarot hisoblanadi. Bozgo‘ylar SHashmaqom cholg‘u qismlarida muntazam o‘zgaruvchan “xona” nomli kuy tuzilmasi almashinib turadi. Maqomning cholg‘u qismlari to‘la turkumli tarzda ijro etilgandan so‘ng odatda uning ashula bo‘limiga o‘tiladi.

"Гардуни Дугох"



"Сақили Вазмин"



Hozirgi kunda muhtasham maqom turukmining cholgʻu yoʻllari yakkanavozlik va joʻrnavozlikda keng ijro etilmoqda. Ular kamdan-kam toʻla holda koʻproq esa shaklan tugal boʻlgani uchun ham alohida-alohida asar sifatida chalinadi. Biz yuqorida qayd etib oʻtgan barcha oʻquv materiallari, darslik va qoʻllanmalari, koʻrgazma materiallar, musiqa asboblari va boshqa oʻquv jihozlari dars va umuman musiqa taʼlimi va tarbiyasining samaradorligini oshirishda yarim shart-sharoit hisoblansa, qolgan yarmini oʻqituvchining shaxsiy va kasbiy xususiyatlari (oʻz kasbiga ishonch va sadoqat bilan qarashi, izlanuvchan va tashabbuskorligi, topqirligi va dadilligi, oʻz kasbining nazariy va uslubiy tomonlari puxta bilishi, pedagogika va psixologiyaga oid bilim va koʻnikmalarga ega boʻlishi tashkil etadi). Oʻqituvchi atrofdagi (nohiya, shaxar, viloyat) ilgʻor tajribali oʻqituvchilar bilan muloqotda boʻlishi, tajriba almashtirish, oʻz maxoratini tinmay oshirishi, davriy matbuotni kuzatib borishi orqali zamonaviy talablarga javob bera oladi. U maktabda musiqa darslarini yuqori saviyada oʻtkazishni taʼminlash uchun zarur boʻlgan shart-sharoitlarni yaratilishi uchun harakat qilishi zarur. Maktabda maxsus musiqa xonasi (kabineti) boʻlishi, dastur, darsliklar, tavsiyanomalar, ishlanmalar, usuliy qoʻllanmalar koʻrgazmali qurollar, texnika vositalari, badiiy yuksak musiqa ijrolari yozuvi, maxsus nota chiziqlari chizilgan taxta (doska), milliy va umumbashariy musiqa sanʼati namoyondalari portretlari va boshqa jihozlar muhayyo qilingandagina oʻquvchilarning darsga qiziqishlari oshadi, ayniqsa sifatli musiqa asboblardan foydalanish dars samaradorligiga ijobiy taʼsir qiladi. Hozirgi kunda aksariyat oʻquvchilarning zamonaviy estrada ijrochiligiga qiziqishlarini hisobga olib, musiqa tinglash jarayonida shu uslubda ijro etilgan mumtoz milliy musiqa namunalaridan foydalanish orqali ham dars samaradorligini maʼlum darajada oshirishga erishish mumkin. Xullas, maktabda mumtoz musiqa janrlarini oʻrganish uchun barcha imkoniyatlar yaratilayapti, oʻquvchilar barcha musiqa namunalari bilan tanishib, ularni oʻrganib, oʻzlashtirib borsalar, maʼnaviy kamolotga yetadilar deb oʻylaymiz.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Karimov I. A., Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. -T.: Oʻzbekiston, 1995- 278 b.
2. I.A.Karimov "Barkamol avlod arzusi" Toshkent Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi 2000 yil 107 bet.
3. Karimov I. A., Istiqlol va maʼnaviyat. -T.: "Oʻzbekiston, 1994.-160 b.
4. Karimov I. Maʼnaviy qadriyatlar va milliy oʻzlikni anglashning tiklanishi "Oʻzbekiston XXII asr boʻsagʻasida: xavfsizlikka taxdid barqarorlik shartlari va taraqqèyot kafolatlari" -T.: Oʻzbekiston, 1997. 137 b.
5. Karimov I.A. "Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz".T., "Oʻzbekiston" – 2000 y. 255-bet.
6. Milliy istiqloq gʻoyasi: Asosiy tushuncha va tamoyillar. T.: Oʻzbekiston. 2001y.
7. Oʻzbek musiqasi tarixi. Tuzuvchi T.Solomonova. T,1984-y.

8. Rajabiy Y. ,O‘zbek xalq musiqasi. 5-jild. 1., 1959-y.
9. I.Rajabov “Maqomlar masalasiga doir” T.1963.y.
10. T.Ye.Solomonova “O`zbek musiqasi tarixi”.T.1981y.
13. A. Odilov. «O‘zbek xalq cholg‘ularida ijrochilik tarixi». T.; «O‘qituvchi». 1995 yil.
14. H.Hamidov. « O‘zbek an’anaviy qo‘shiqchilik madaniyati tarixi». T.; «O‘qituvchi». 1996 y.
15. Matyoqubov O., Maqomot. T. , «Musiqqa» nashriyoti, 2004-y.
16. Fitrat. «O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi», T.; Fan. 1993 y